

TENDENSER: MENNESKET SOM SAMFUNNETS OMVERDEN

SVERRE MOE

Abstract: *The pretension of human rights to be universally valid irrespective of contingent historical and societal conditions is questionable. By their very definition, the rights imply a difference between man and society. The pre-modern concept of natural right (lex naturalis) made it reasonable to understand such rights as grounded in an external instance (God). Modern society, evolving from the 16th century, had to produce that reason by itself. The problem then, and now, is to find a societal quality that could ensure the unity of man and society that allowed an understanding of universal human rights as socially grounded. This article discusses the problems associated with the three dominant efforts to define this social quality. Based upon the sociological systems theory of Niklas Luhmann, the article concludes that today's global society makes any such effort virtually impossible. Instead, I propose grounding human rights in an acknowledgement of the difference between man and society. If we can accept such difference, we will see that human rights are about safeguarding the human environment.*

Keywords: *world society, natural right, human environment, contractualism, legalism, norms.*

A. INNLEDNING

Menneskerettighetenes pretensjon om universell legitimitet uavhengig av kontingente historisk-samfunnsmessige betingelser innebærer problem knyttet til deres begrunnelse. Rettighetenes karakter forutsetter et skille mellom menneske og samfunn. Hvis mennesket skal ha universelt gyldige rettigheter overfor samfunnet, blir det rimelig å spørre etter hva som legitimerer slike krav. Det før-moderne begrep om naturret (lex naturalis) kunne svare på dette ved å vise til en ekstern instans (Gud). Det moderne samfunnet ble henvist til å utvikle svaret gjennom seg selv. Problemet var, og er fortsatt forstått som et spørsmål om å finne en sosial kvalitet – en identitet – som sikrer at forholdet menneske/samfunn kan forstås som samfunnsmessig begrunnet.

I det følgende skal vi diskutere tre sentrale bestrebelser på å finne en slik identitetsstiftende sosial kvalitet: kontraktstenkning, legalisering og normbegrunnelse. Alle innebærer problem. Særlig gjelder det når vi følger sosiologen Niklas Luhmann og forutsetter at dagens

samfunn er et verdenssamfunn som omfatter alt sosialt liv på kloden.¹ Luhmann forstår samfunnet som det mest omfattende system av kommunikasjon, og det er kun gjennom kommunikasjon det virker. Mennesket med sin kropp, sine tanker og følelser er, strengt tatt, å forstå som *omverden* for et sosialsystem. Både menneske og samfunn er helt avhengige av hverandre, men de representerer likevel ulike systemformer, sier han. Sosiale system kan bare kommunisere, ikke tenke og føle, enn si fødes og dø. De består derfor av kommunikasjon som (selvreferensielt) utvikles, ordnes og reproduseres gjennom kommunikasjon. Mennesker, eller ”psykiske system” (Luhmann) kan bare kommunisere i sosiale system, og de er avhengige av å inkluderes i slike system dersom de skal gjøres gjeldende i systemenes kommunikasjon. En slik inklusjon kan imidlertid bare oppnås gjennom kommunikasjonen selv, hvilket innebærer at det er sosiale systems kommunikasjon som setter betingelsene i form av inkluderende muligheter og ekskluderende begrensninger.² Systemene kan være alt fra globalt virkende system og territorielt avgrensede stater til enkeltorganisasjoner som bedrifter og skoler. Alle slike system representerer kommunikasjon i samfunnet, og i siste instans er derfor dette et spørsmål om samfunnets inklusjon.

Hvis vi anerkjenner at vi lever i et verdenssamfunn, innebærer det at dette er et samfunn som omfatter all kommunikasjon på kloden. Hvis vi også anerkjenner at (seks milliarder) mennesker er omverden for et slikt samfunn, åpnes det for å betrakte menneskerettighetene som verdenssamfunnets krav til seg selv om hvordan mennesket skal behandles/inkluderes. Kommunikasjon om rettighetene vil alltid være kommunikasjon i samfunnet, men dersom en slik kommunikasjon baseres på *skillet* mellom menneske og samfunn, så handler ikke rettighetene om identitet i form av kontrakter, statsborgerskap, moral eller lignende, men helt enkelt om samfunnets betingelser for human inklusjon. Rettighetenes begrunnelse blir da å forstå som sosiologisk kunnskap om (verdens)samfunnets og de ulike sosialsystemenes avhengighet av mennesket.

B. NATURRETTEN

Naturretten hadde sin gyldighet frem til det moderne, funksjonelt differensierte samfunnet satte seg gjennom som dominerende form rundt det 16. århundret.³ Frem til den tid kunne man operere med et normativt rettsbegrep som var begrunnet i ideelle begrep om menneskets natur og i siste instans forankret i Guds mening med skapelsen. Gud var den *eksterne* instans

¹ Jf. Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1997) og Niklas Luhmann: *Das Recht der Gesellschaft* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1995), særlig kap. 12. Se også Sverre Moe: ”Verdenssamfunnet” (2001) 12 *Dansk Sociologi* 2, 63–75. Luhmann var både som jurist og sosiolog opptatt av menneskerettigheter. For en god, kortfattet oversikt over Luhmanns retts sosiologi vises det til Gert Verschraegen: ”Human Rights and Modern Society: A Sociological Analysis from the Perspective of Systems Theory” (2002) 29 *Journal of Law and Society* 258–281.

² Sverre Moe: ”Eksklusjonens problem i det moderne” (1998) *Nordisk Sosialt Arbeid* 4, 225–230.

³ Vi påstår selvsagt ikke at naturretten mistet sin gyldighet ved overgangen til det moderne, kun at den mistet sin karakter av å være rettens dominerende form. I det moderne blir retten et selvstendig funksjonssystem, altså rett som sådan, frikoblet fra religiøse og ideelle bindinger.

som legitimerede rettighetene.⁴ Det var en rett som viste til Guds mening. Den viste til et ideal, ikke til faktisitet, men faktiske saksforhold ga rimeligvis utfordringer for en slik rettsforståelse.

Med overgangen til det moderne samfunnet ble begrepene om ”rett” og ”natur” endret dramatisk. Pengebasert handel krevde kontrakter som spesifiserte faktisk rett. Vitenskapens utvikling førte til at naturbegrepet ble differensiert slik at samfunnet ikke lenger kunne forstås entydig som natur. Naturens lover og samfunnets lover kunne ikke lenger forstås som identiske. Om naturens lover kunne oppfattes som evige og universelle, så kunne ikke opplysnings-tiden akseptere at samfunnets lover skulle ha samme karakter. Samfunnet kan endres, og med det vil også dets lover forandres. Utviklingen av nasjonalstaten innebar at staten nå ble et viktig instrument for bestemmelsen av begrepet ”rett”.⁵

Menneskerettighetene som normativ, naturrettslig idé om universell humanitet overlevde imidlertid denne overgangen, særlig ved at de ble grunnleggende for etableringen og utviklingen av moderne statsdannelser. Deres status som (samfunnets og statens) rett har økt, samtidig som deres normative innhold og universelle form ikke har endret seg. De har fått økt betydning som positiv rett, men deres begrunnelse for forholdet menneske/rett er fortsatt problematisk. Deres problem i dag er at de mangler den naturrettslige begrunnelsen eller, mer presist, at de mangler et begrep om ”mennesket” som kan gi den nødvendige identitet mellom mennesket og rettighetene. Naturretten kunne vise til Guds plan, men i dag lar ikke det seg gjøre. Spørsmålet er altså hvordan det moderne samfunnet søker å forene det som er skilt gjennom å vise til kvaliteter ved seg selv.

C. KONTRAKTSTENKNING

Et historisk inntak finner vi i kontraktstenkningen i det 17. århundret (Rousseau, Locke, Hobbes m.fl.). Hvis samfunnet er å forstå som en kontraktbasert enhet, så er individet ikke identisk med kontrakten, men en fritt handlende aktør. Derved er skillet mellom menneske og samfunn etablert, og den enkelte kan sies å vise til sin subjektive rett som kontraktspart. Paradoksien kan derved sies å være oppløst gjennom kontrakten, men løsningen utvikler nye problem.

For menneskerettighetene betyr det at de ikke lenger entydig kan begrunnes i menneskets natur. Snarere blir det slik at menneskets natur må tenkes som tømt for sosiale kvaliteter, endog som noe negativt i forhold til menneskerettighetene (Hobbes). Likeledes må man åpne for at aktører kan være ulike og ha ulike egenskaper og ulike interesser (dvs. ulike naturlige rettigheter), samt at det må åpnes for at en kontraktspart må inngå kompromisser, kjenne sine interesser etc. Svaret var gjerne at samfunnskontrakten gjorde naturretten til positiv rett. Menneskets natur ble så å si overført til kontraktens form. Dermed ble kontrakten begrun-

⁴ Margaret MacDonald: ”Natural Rights”, i Jeremy Waldron (red.): *Theories of Rights* (Oxford: Oxford University Press 1984) 21–40.

⁵ Retten ble derved ikke bare geografisk differensiert, men den inngikk også som et viktig instrument i statens utvikling og styring. Et viktig resultat av denne utviklingen var at retten nå ble moderne rett, altså positiv rett som forholder seg til faktiske saksforhold. Retten ble et selvstendig virkende funksjonssystem (jf. Luhmann 1995, op.cit.).

nelsen. Uten den hadde heller ikke rettighetene noen gyldighet. Konsekvensen ble imidlertid at paradoksien i menneskerettighetene dukker opp på nytt, ikke bare ved at kontrakten fremstår som begrunnelsen, men primært i form av at rettighetenes universelle gyldighet løses opp ved at ulike frie aktører vil forholde seg ulikt til kontrakten alt etter evner, ressurser m.v. Kravet om likhet ender i en aksept av ulikhet, enn si at det ender i liberalistisk ideologi.⁶ En konsekvens blir at begrepet ”ulikhet” derved blir sentralt i forståelsen av rettighetene. Hvis det er slik at rettighetene kun kan ha universell gyldighet under forutsetning av at menneskene er ”like”, så blir det nødvendig å sikre en slik likhet (for kvinner, arbeiderklassen, indianere osv.).

D. LEGALISERING

Det neste inntaket finner vi i positiveringen av menneskerettighetene, altså at naturrettens ideale formuleringer blir gjort til lov. Dette kjenner vi først og fremst gjennom den amerikanske og den franske revolusjons erklæring, samt den senere ekspansjon av rettighetene. Derved blir naturretten overført til statens konstitusjon, og refleksjon rundt forholdet menneske/samfunn blir følgelig overført til forholdet menneske/stat. Rettighetene blir politisert som kommunikasjon om ”demokrati”. I begynnelsen lar dette seg gjøre ved at rettighetene formuleres som ideelle fordringer (bør), ikke som eksplisitte krav og forpliktelser (skal), i tråd med naturrettens tradisjon. Over tid blir dette vanskelig å forene med øvrig lovgivning og den moderne positi-ve rettens virkemåte.

Likeledes innebærer rettighetenes universelle referanse at de vanskelig kan begrenses til den enkelte stat, hvilket innebærer at forholdet mellom den enkelte stat og rettighetene blir uklar. Menneskerettighetene blir på nytt en form for høyere rett, slik naturretten var i det før-moderne samfunnet.⁷ Slik er det fortsatt. Rettighetene formes som positiv rett, men retten gjelder bare når en stat anerkjenner den som rett (for statens borgere, ikke for flyktninger og statsløse). Om rettighetene har universelle krav, er deres gyldighet likevel lokal. Konkret betyr det at de til tross for sine universelle formuleringer vil gjelde ulikt, ikke bare formelt, men også reelt.⁸ Det mest manifeste uttrykket for problemet med legaliseringen av menneskerettighetene finner vi formodentlig i utviklingen av krig (”humanitær intervensjon”) som begrunnes i menneskerettighetene. Det samme gjelder ”war on terror”. Dette er ikke bare en komplisert situasjon for jurister og moralfilosof, men kanskje en regelrett trussel mot selve ideen om menneskelige rettigheter som positiv rett.⁹

⁶ John M. Headley: *The Europeanization of the World: On the Origins of Human Rights and Democracy* (Princeton: Princeton University Press 2008).

⁷ En slik situasjon kan, for demokratiske stater, også uttrykkes som paradoks; menneskerettighetene blir lov som står over den lovgivende instans, altså en situasjon hvor retten prioriteres foran politikken. Slik må det i grunnen også være, for dersom rettighetene blir underordnet politikken, mister de også sin universelle gyldighet. Da blir de ”politikk”.

⁸ Selv om man nok kan tenke seg at de en dag vil oppnå full global anerkjennelse, er det uansett ingen begrunnelse, kun uttrykk for at et stort antall stater har vedtatt det samme.

⁹ Conor Gearty: *Can Human Rights Survive?* (Cambridge: Cambridge University Press 2006).

E. NORMER

Det tredje inntaket finner vi i normbegrepet, dvs. oppfatningen av rettighetene som sekulære normer for forståelsen av ”menneskeverd”. Normer aktiviseres og tematiseres primært gjennom normbrudd. Én ting er at rettighetene gjelder for alle, men de må jo først og fremst gjelde for de som lider direkte nød. Massemedia rapporterer stadig om hvordan rettighetene krenkes, og dette kan tolkes som at de fungerer som gyldige normer for anstendig behandling, altså at vi kan lese en universell begrunnelse ut fra reaksjonen på de mange tragedier. Det er imidlertid ikke så lett å utlede slike normer fra massemedias rapporter.¹⁰

Heller ikke dette er noen begrunnelse, kun uttrykk for at disse brukes som sosial referanse for vurdering av hendelser i en strøm av enkeltsaker. Rettigheter kan ikke begrunnes ut fra at de eksisterer. Det reageres på maktmisbruk, undertrykkelse m.v., og menneskerettighetene er ofte den referanse man bruker, men man kan også bruke andre referanser, for eksempel religiøse, politiske og moralske standarder. Dagens paradoks består i at menneskerettighetene begrunnes i at de brytes og neglisjeres, men noen begrunnelse er ikke dette. De kan ikke være avhengige av å brytes for å ha gyldighet, endog at de må være avhengige av at massemedia rapporterer. Hva vil skje dersom massemedia mister interessen? Normbegrunnelsen forutsetter en globalt virkende moralsk standard, men den finnes ikke, og det er dessuten vanskelig å se at en slik standard skulle kunne fungere som en entydig begrunnelse for konkret praksis når det gjelder bruk av menneskerettighetene.¹¹

F. MENNESKET SOM OMVERDEN

Kontraktstenkningen, legaliseringen og normbegrunnelsen har vist oss problem knyttet til bestrebelser på å begrunne menneskerettighetene ut fra størrelser som indikerer identitet mellom rettighetenes menneskebegrep og samfunnet. Problemene fremtrer ofte som paradoks, dvs. logiske blokkeringer. Spørsmålet er imidlertid ikke om det finnes flere mulige veier for å begrunne en slik enhet. Spørsmålet er snarere hvordan vi i dag skal forholde oss til et slikt skille. I praksis fungerer nok rettighetene, men det er likevel ikke noen begrunnelse for deres gyldighet og nødvendighet. I praksis ekspanderer rettighetene kraftig i vår tid, men det er heller ingen begrunnelse.

Hvis man anerkjenner at dagens samfunn er et verdenssamfunn hvor retten er lokalt avgrenset til et mylder av segmenterte og heterogene nasjonalstater, så kan man finne et fruktbart inntak til ett av dagens sentrale paradoks knyttet til rettighetene. Da vil man se at forholdet

¹⁰ Det måtte da være som *globalt* gyldige normer, men noe slikt finnes ikke. Dødsstraff og abort regnes jo ikke som normbrudd overalt på kloden, og abort i Kina er slett ikke det samme som abort i Vesten. Forestillingen om et globalt norm- og verdifelleskap er, sosiologisk betraktet, av ideologisk karakter.

¹¹ Forholdet mellom menneskerettighetene og moral er vanskelig terreng, ikke minst fordi moral også vil inkludere begrep om ”plikt”, eller forholdet plikt/rett. Se Joseph Raz: “Right-Based Moralities”, i Jeremy Waldron (red.): *Theories of Rights* (Oxford: Oxford University Press 1984) 182–200.

menneske/stat ikke er identisk med forholdet menneske/(verdens)samfunn. Anerkjenner man Luhmanns oppfatning om at verdenssamfunnet er funksjonelt differensiert, vil man også kunne se at enheten i differansen menneske/samfunn ikke lenger er mulig å forstå som et spørsmål om identitet. Et slikt globalt samfunn oppviser en kompleksitet og en dynamikk som umulig lar seg redusere til tradisjonelle formler om kontrakter, moral, rettsstat, normfellesskap osv.

Verdenssamfunnet er ikke et samfunn integrert i en enhetlig struktur. Snarere er det et enormt, dynamisk nettverk av autonome sosialsystem som hvert virker ut fra sin egen logikk og sitt eget fokus (økonomi, massemedia, rett, religion, vitenskap, politikk etc.), ikke en enhet av milliarder mennesker forent i felles moral eller en felles stat. Mennesket er omverden for et slikt samfunn, og det er den erkjennelse som må legges til grunn når menneskerettighetene skal begrunnes i dag. Da kan vi se at verdenssamfunnet omfatter system og organisasjoner som kan ekskludere mennesket fra sin funksjonsfikserte kommunikasjon, en eksklusjon som kan føre til graverende forhold. Vi kjenner det best fra de mange tragedier som er forbundet med at politikken former makt uten menneskelige hensyn, når økonomiens logikk skaper humane tragedier eller når religiøs fanatisme impliserer grusom menneskebehandling. I sitt vesen handler slikt om sosialsystem som tenderer mot å virke slik at de ødelegger sine menneskelige forutsetninger.

Tenkes det slik Luhmanns sosiologi åpner for, har samfunnet en ny mulighet for å begrunne menneskerettighetene ikke som en ny enhet av skillet menneske/samfunn, men som erkjennelse av at det er et reelt skille, og at det er dette skillet som er problemet. Man kan tenke på det som en økologisk erkjennelse; uten menneskelige hensyn kan samfunnet ødelegge sine egne basale forutsetninger. Menneskerettighetene blir i så fall konkret begrunnet ut fra sosiologisk kunnskap om hva human inklusjon betyr for sosialt liv på kloden.